

МЕЛЬНИК Н.А.,
здобувач

*Одесський національний
університет
ім. І.І. Мечникова*

**КОНЦЕПТ
НЕЙТРАЛІТЕТУ:
ТЕОРЕТИЧНІ
ЗАСАДИ ТА
ОСОБЛИВОСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ В
БІПОЛЯРНОМУ І
ПОСТ-
БІПОЛЯРНОМУ
СВІТІ**

Феномен нейтралітету в усіх його проявах не перестає привертати увагу державних діячів, вчених, публіцистів. Концепт нейтралітету не є застиглим, він розвивається під впливом історичних умов, що наповнюють його новим змістом. Подібні трансформації незмінно дозволяють виявити певні закономірності на різних етапах розвитку нейтральних країн, які корисно враховувати й Україні під час вибудування власної концепції зовнішньої політики.

Основна мета дослідження – на основі грунтовного аналізу теоретичних аспектів виявити здатність концепту нейтралітету до трансформації в біополярному і постбіополярному світі, вивчити закономірності розвитку цього феномену, його роль і місце в сучасній системі міжнародних відносин.

Дослідницькою метою є одержання та аналіз нової емпіричної інформації у вказаній сфері, а також перевірка на окремих прикладах життездатності феномену нейтралітету та його трансформаційної спроможності, для чого автором застосовано проблемно-хроно-

логічний метод, а також використано порівняльний метод та системно-функціональний аналіз.

Новизна даного дослідження полягає в теоретичному осмисленні шляху розвитку концепту нейтралітету, поясненні стадій і форм його трансформацій під впливом часу, а також здібність пристосовуватися до нових викликів і загроз системи міжнародних відносин.

Тема дослідження є дуже об'ємною, тому основна складність полягає в необхідності детально проаналізувати велику кількість літератури, виділити головне і зберегти рівновагу у висвітлені різних аспектів проблеми. Достатньо важко, але надзвичайно цікаво було поєднувати проаналізований історіографічний матеріал з міжнародно-правовим, тобто розглянути динаміку розвитку концепту нейтралітету на конкретних прикладах, а також співвідносити історичні події з положеннями міжнародного права.

Через брак фундаментальних досліджень із вказаної тематики як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, ставилось завдання більше спиратися на першоджерела, а саме на збірки документів, інформаційно-аналітичні матеріали, тексти виступів провідних політичних діячів, а також зовнішньополітичні доктрини та концепції нейтральних країн. До таких джерел можна віднести такі праці, як "Україна на міжнародній арені..."¹. Зазначена збірка складена з текстів основних угод, підписаних Україною за період її незалежності. Також першоджерелами є, наприклад, інтерв'ю Президентів Швейцарської Конфедерації Каспара Філлігера² та Флавіо Котті³.

Під час розгляду історичних підвалин розвитку феномену нейтралітету суттєву допомогу надав ряд статей, написаних В.Дорохіним⁴, М.Малеком⁵, С.Аролі⁶, а також матеріали наукових досліджень фондів Австрійської національної бібліотеки та бібліотеки парламенту ФРН. Дати написання праць свідчать про збереження стабільного інтересу до проблеми існування "постійно нейтральних" держав та збереження ними такого статусу в умовах сьогодення.

Автор вважає, що фундаментальне за типом дослідження трансформації концепту нейтралітету в біополярному і постбіополярному світі, а також процедура його втілення в життя на прикладах таких країн світу як Австрійська Республіка, Швейцарська Конфедерація та Королівство Швеція буде корисним і для України, зокрема, з метою проведення збалансованої зовнішньої політики не тільки в умовах сьогодення, але й на середньострокову перспективу.

Нейтралітет (від лат. *neuter* – ні той ні інший) – це особливий міжнародно-правовий статус держави⁷. Для того, щоб правильно розкрити поняття нейтралітету, необхідно коротко розглянути історичний шлях, що пройшли під час свого розвитку і сам концепт, і його інститут.

Поняття "нейтралітет" відоме з давніх часів. Як приклад можна навести нейтралізацію Дельф – центра Дельфійсько-Фермопільської амфіктонії союзу 12 давньогрецьких полісів.

Сам термін з'явився, скоріше за все, у XIV столітті, а може й раніше. У 1408 році про нейтралітет вже є свідчення в офіційному документі: 25 травня 1408 року французький король Карл V Безглазий підписав декрет про те, що він зберігатиме нейтралітет у боротьбі римських пап з авіньйонськими. Угоди про нейтралітет стають доволі частими. У 1478 році місто Льєж зробило спробу отримати статус нейтрального, що можна вважати прототипом постійного нейтралітету. 8 липня 1492 року нейтралітет Льєжа був визнаний грамотою Карла VIII⁸.

Поняття нейтралітету широко використовувалось в договірній практиці європейських держав кінця XV–XVI століття. Наприклад, спеціальним актом від 15 вересня 1493 р. іспанські государі – Фердинанд і Ізабелла – підтвердили договір із Францією, в якому, зокрема, було зазначено нейтралітет іспанської держави щодо італійського походу французького короля Карла VIII у Неаполітанське королівство⁹.

Тривалий час нейтралітет розглядався спеціалістами міжнародного права лише як неучасть у війні. Тому, по-перше, більш детально розглянемо нейтралітет під час війни, який отримав назву евентуального. Це таке правове положення держави, за умов якого вона не бере участь у війні і не надає безпосередньої допомоги воюючим сторонам.

Дотримання нейтралітету державою виключає право воюючих сторін перетворювати її територію на театр військових дій, проводити її територією війська, діяти проти такої держави збройними силами¹⁰.

Таке розуміння поняття евентуального нейтралітету з'ясвилося не одразу. Спочатку припускалося надання нейтральною державою рівноцінної допомоги воюючим сторонам у вигляді постачань зброї та провіанту, пропуску військ, набору солдатів, т.ін. Навіть якщо така допомога надавалася лише одній з воюючих сторін, це не вважалося порушенням нейтралітету, особливо за наявності у нейтральної держави укладеної раніше угоди з воюючою стороною про надання допомоги.

Пропорційно збільшенню обсягів морської торгівлі з'являються збірки норм, що регулюють відносини країн під час морської війни. Серед них особливу увагу слід приділити Барселонській збірці правил морської торгівлі і прав нейтральних держав "Consolato del Mare", укладений у XV столітті.

Положення цієї збірки забороняли конфісковувати нейтральний вантаж на ворожому судні, проте заперечували право недоторканості нейтрального вантажу на нейтральному кораблі.

У ряді випадків окремі держави, наприклад Франція у XVI–XVII, не визнавали цих правил і загарбували як ворожий вантаж на нейтрально-

му кораблі, так і нейтральний – на ворожому.

Розвиток концепту нейтралітету у XVIII–XIX століттях можна характеризувати більш наполегливими вимогами повної незаангажованості нейтральних країн щодо воюючих, а також вимогами відповідної поваги до прав нейтральних держав.

Важливе значення мав озброєний нейтралітет, проголошений у 1780 році за ініціативи Російської імперії. Це поняття означає право нейтральних країн захищати за допомогою зброяю свободу торгівлі морської держави з воюючими сторонами під час війни¹¹. Уперше в історії такий нейтралітет був проголошений 28 лютого 1780 року на підставі союзу Російської імперії з Данією та Швецією в інтересах охорони права на вільне мореплавство торгових суден нейтральних країн під час війни англійських колоній у Північній Америці за незалежність у зв'язку із спробами Великої Британії захоплювати нейтральні судна. В основу озброєного нейтралітету були покладені наступні принципи:

1) нейтральні судна мають право вести торгівлю з воюючими сторонами і вільно плавати поблизу їх берегів;

2) власність ворожої сторони, що перевозиться на нейтральному кораблі, вважається недоторканою, за виключенням військової контрабанди;

3) військовою контрабандою визнається зброя, боєприпаси, військова амуніція і спорядження (перелічені в англійсько-російському договорі 1766 року);

4) блокада берегів воюючої сторони вважається правомірною, тобто породжуючи правові наслідки за умови її порушення (наприклад, захоплення нейтрального судна і вантажу), якщо вона є дійсною (що реально здійснюється військовими кораблями, а не лише проголошеною).

Другим озброєним нейтралітетом 1800 року Російська імперія, Данія, Пруссія і Швеція підтвердили принципи першого і проголосили право нейтральних держав на плавання в складі конвою військових кораблів і звільнення від догляду кораблями воюючих під слово честі командуючого про відсутність військової контрабанди.

Принципи озброєного нейтралітету були сприйняті Паризькою декларацією про морську війну, підписаною 4 квітня 1856 року¹². За цією декларацією, ворожий вантаж на нейтральному кораблі не підлягав захопленню. Так само не міг бути конфіскованим і нейтральний вантаж на ворожому кораблі.

Подібна регламентація нейтралітету закріплена в Гаазьких конвенціях 1899 і особливо 1907 років. V і XIII Гаазькі конвенції 1907 року, підписані 18 жовтня 1907 року, спеціально присвячені ретельному виведенню прав і обов'язків нейтральних і воюючих держав під час сухопутної та морської війни.

Відповідно до V Гаазької конвенції про права і обов'язки нейтральних країн і осіб під час сухопутної війни, воюючим сторонам було заборонено будувати на території держави, що дотримується нейтралітету під час війни, споруди зв'язку, формувати війська. У свою чергу, статус нейтралітету під час війни зобов'язує таку країну не дозволяти воюючим такі дії на власній території, застосування зброї нейтралом у таких випадках не розглядається як вороже. Відповіальність нейтральної держави не виникає, якщо приватні особи окремо перетинають кордон і добровільно поповнюють лави військ тієї чи іншої воюючої країни, а також у випадку самостійного вивозу власними засобами воюючих зброї, збройних припасів і "всього, що може бути корисним для армії та флоту".

Нейтралітет під час війни на морі регулюється XIII Гаазькою конвенцією про права та обов'язки нейтральних країн під час морської війни, відповідно до якої воюючим заборонено вести військові дії, додглядати і затримувати будь-які судна в прибережних водах нейтральної держави, а також використовувати їх для спорудження військових баз. Конвенцією забороняється воюючим здійснювати в межах нейтральних вод знарядження або озброєння своїх кораблів, захоплення на території чи в портах нейтральних країн суден супротивника.

Нейтральні країни не мають права передавати у своїх водах військові кораблі, збройні припаси, інші військові матеріали воюючій стороні, але не забороняється самій воюючій стороні здійснювати такі акції власними засобами. Прохід військових кораблів воюючих сторін і захоплених ними суден через нейтральні води є вільним, проте строк їх перебування у нейтральних водах, портах і на рейдах нейтральних країн не може перевищувати 24 години. В одному порту чи на рейді може знаходитись одночасно не більше трьох таких суден.

Слід зазначити, що міжнародне право, забороняючи надання допомоги воюючим сторонам з боку нейтральних держав, передбачає виключення для тих випадків, коли така допомога здійснюється з метою полегшення долі хворих, поранених або військовополонених. Гаазькі конвенції 1907 року надають нейтральним державам право дозволити перевезення через їх територію поранених та хворих, які належать до ворогуючих армій за умови, що разом з ними не перевозять війська або військові матеріали.

Ще більш широкі можливості щодо надання допомоги хворим, пораненим, жертвам кораблекруїння, військовополоненим, а також цивільному населенню на окупованій території передбачені для нейтральних держав Женевськими конвенціями про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, що замінили попередні.

Питання нейтралітету під час війни привертають увагу політиків, політологів і юристів-міжнародників, тим більше, що окремі держави

зуміли зберегти свій нейтралітет навіть в умовах Другої світової війни.

Значно пізніше, ніж нейтралітет під час війни, виник і отримав визнання через міжнародні угоди феномен постійного (довічного) нейтралітету. Це такий міжнародно-правовий статус держави, відповідно до якого вона бере на себе зобов'язання у випадку війни не вступити у війну на боці будь-якої воюючої країни, не надавати воюючим безпосередню військову допомогу.

Інші країни зобов'язані поважати постійний нейтралітет держави. У мирний час постійно нейтральна держава не має права вступати до військових блоків та союзів. Постійний нейтралітет може бути закріпленим угодаю чи декларативним; тобто мати підґрунтам свого статусу міжнародну угоду чи декларацію¹².

У наш час статусом постійного нейтралітету, що базується на міжнародній угоді, користується Швейцарія (за Вестфальським мирним трактатом 1648 року). Статусом постійного нейтралітету користується Австрія на підставі конституційного закону про нейтралітет від 26 жовтня 1955 року. Історії відомі також постійний нейтралітет Бельгії (за Лондонськими угодами 1831 і 1839 років), Люксембурга (за Лондонською угодою 1807 року), Конго (за Берлінським трактатом 1885 року). Останній виявився недієздатним через гострі протиріччя всередині країни і серед гарантів.

Постійний нейтралітет Бельгії, проголошений довічним, і постійний нейтралітет Люксембургу були відмінені Версальською і Сен-Жерменською мирними угодами.

Конституційні акти Австрії і Швейцарії не дають розгорнутого визначення нейтралітету. Правова доктрина цих країн відсилає до визначення Гаазької конвенції 1907 року "Про права і обов'язки нейтральних держав і осіб під час сухопутної війни".

Федеральна рада Швейцарської Конфедерації в постанові 1954 року здійснила спробу дати офіційне визначення нейтралітету¹³. Зокрема, у документі підкреслювався обов'язок нейтральної країни не розпочинати війну, не приєднуватися до військових союзів і захищати нейтралітет країни всіма наявними засобами. Визначення нейтралітету Швейцарії окреслює ті понятійні рамки, у межах яких до наших часів розвивається її зовнішня політика.

У сучасних умовах виник зовсім новий прояв нейтралітету, що не був відомий раніше, – політика нейтралітету, яку здійснюють багато держав.

Політика нейтралітету – це такий зовнішньополітичний курс, який передбачає, що відповідна держава не бере участі у військових блоках та угрупованнях, відмовляється від надання своєї території під іноземні військові бази і встановлює дружні зносини з іншими країнами на основі взаємності¹⁴.

У межах кожної з вказаних трьох основних форм нейтралітету можна виділити окремі його види.

За обсягом нейтральної території нейтралітет поділяють на загальний та частковий.

Під загальним нейтралітетом розуміють нейтралітет держави, жодна з частин якого не була нейтралізована раніше. У випадку, коли частина території держави була нейтралізована до того, як вказана держава стала нейтральною, мова йде про частковий нейтралітет. При цьому нейтралізація території означає заборону використання будь-якої місцевості у військових цілях, у тому числі для ведення військових дій та її використання як бази для їх ведення¹⁵.

Нейтралізація території здійснюється на підставі міжнародної угоди, підписаної зацікавленими сторонами. На практиці нейтралізації піддавалися зони уздовж тимчасових демаркаційних ліній, міжнародні протоки і канали, острови та інші території.

За угодою між Аргентиною і Чилі від 23 липня 1881 року "нейтралізованою назавжди" проголошена Магелланова протока. За Константинопольською конвенцією 1883 року був нейтралізований Суецький канал. Угодою між США і Панамою від 7 вересня 1977 року Панамський канал проголошений "постійно нейтральним".

Відповідно до Паризької угоди від 9 лютого 1920 року, архіпелаг Шпіцберген не може бути використаний у військових цілях, що включає нейтралізацію цього архіпелагу. Нейтралізація Антарктики випливає і зі змісту й духу Угоди про Антарктику від 1 грудня 1959 року, оскільки, відповідно до тексту вказаного документа, Антарктика використовується виключно у мирних цілях і на її теренах заборонено проводити будь-які заходи військового характеру. Частково нейтралізованими можна вважати без'ядерні зони, тому що вони виключаються зі сфери застосування ядерної зброї.

За відношенням до волевиявлення нейтральної держави розрізняють добровільний і нейтралітет за угодою. Добровільним є нейтралітет, проголошений державою в односторонньому порядку; нейтралітет за угодою є обумовлений положеннями цієї угоди.

Доволі розповсюджену є класифікація нейтралітету за відношенням нейтральної держави до воюючих. Вирізняють повний, доконаний чи абсолютний і неповний, недоконаний чи прихильний нейтралітет. Повний, доконаний чи абсолютний нейтралітет означає, що вказана держава решельно дотримується всіх своїх зобов'язань щодо кожного з воюючих.

За умов прихильного нейтралітету нейтральна держава порушує свій нейтралітет на користь того з воюючих, до кого вона сприятливо ставиться, і не на користь іншої воюючої сторони. За умов неповного нейтралітету нейтральна держава не виконує деякі свої зобов'язання щодо

всіх воюючих. У зазначених випадках мова йде про певні відхилення від класичного розуміння концепту нейтралітету.

Вказаний розподіл нейтралітету мав сенс лише за часів, коли припускалося надання якоїсь допомоги воюючим сторонам з боку нейтралів. Сьогодні, коли головним обов'язком нейтральних країн є відмова від прямої чи непрямої допомоги всім воюючим, такий розподіл може бути використаний лише як прикриття порушення умов нейтралітету. Гаазькі конвенції 1907 року не припускають можливості ухилення від обов'язків у вигляді прихильного або неповного нейтралітету.

Розгляд головних проблем сучасного тлумачення концепту нейтралітету доводить, що зараз нейтралітет за умови його поєднованого втілення сприяє зміцненню миру.

Тлумачення концепту нейтралітету не завжди було однаковим, що свідчить про його здатність до трансформації. У певні періоди історії нейтралітет малих країн залежав виключно від волі великих країн і легко міг бути порушенним. Інколи нейтралітет використовувався країною лише для того, щоб дочекатися сприятливого моменту для вступу у війну на більш вигідних умовах. Такою була позиція, наприклад, Італії на початку Першої світової війни.

Історії також відомі факти, коли посиланнями на нейтралітет прикривали небажання чинити опір підготовці агресії. За часів Першої і Другої світових війн деякі країни, незважаючи на проголошений нейтралітет, надавали суттєву допомогу воюючим сторонам, накопичуючи в такий спосіб величезні капітали на трагедіях мільйонів людей.

У сучасній системі міжнародних відносин визнають дві основні форми нейтралітету. Одна з них – класична (за прикладом Швейцарії та Швеції). У даному випадку чітко заявлена неучасть у військових союзах і блоках поєднується з добре організованою обороною. Другим різновидом є новий або "накопичений" нейтралітет австрійського зразка. У такому разі політичні еліти дипломатичним шляхом домоглися розширення своїх прав і самостійності на світовій арені.

Після закінчення Другої світової війни Швейцарія і Швеція неодноразово підтверджували свою відданість нейтралітету. На першій по-воєнній сесії Ріксдага восени 1945 року уряд Швеції підкреслив, що дотримуватиметься головної лінії зовнішньої політики країни – залишатися "вільним від союзів" і не буде вступати до блоків великих держав у разі виникнення таких.

Аналогічну заяву зробив Президент Швейцарії Птіньєр 21 березня 1950 року¹⁶. У заявлі він зазначив, що Конфедерація має намір ретельно дотримуватися своїх зобов'язань, покладених на неї міжнародними угодами, а також повна рішучості не брати на себе жодних зобов'язань, що здатні втягнути її в збройний конфлікт.

Період оформлення двох протидіючих систем надавав можливість нейтралам приєднатися до одного з блоків. Така ситуація є класичним прикладом стійкості й віданості обраному курсу. Вступ до НАТО, саме як і приєднання до Варшавського договору, не приніс би нейтральним країнам ні політичної, ні економічної користі, проте поставив би їх у пряму залежність від волі однієї з великих держав та примусив обмежити контакти з представниками протилежної сторони.

У заявлі шведського уряду від 9 лютого 1949 року робився наголос на місцевих традиціях нейтралітету народу Швеції. "Нелегко переконати наш народ у тому, – зазначалося у заявлі, – що його безпека зараз вимагає відкидання нейтралітету як помилкової та застарілої політики"¹⁸. У повоєнній Швейцарії питання про вступ навіть не виносилося на порядок денний.

За часів "холодної війни" умови виживання нейтральних країн Європи були досить складними, незважаючи на їх ідеологічну близькість до Західу. Одним з характерних прикладів ставлення до них великих держав може слугувати висловлення Президента США Ейзенхауера про "аморальність" нейтралітету і руху неприєднання.

СРСР у свою чергу підтримував прагнення таких важливих економічних партнерів як Швейцарія і особливо Швеція зберегти обраний курс зовнішньої політики. Справа в тому, що Радянський Союз добре усвідомлював стан речей у вказаних країнах, а саме: капіталістичний устрій їх економік, низький рівень розповсюдження комуністичних ідей, міцну прив'язку до традицій нейтралітету, що зберіг їх від зліднів двох світових війн, і відповідно неможливість приєднати їх до країн соціалістичного табору, що не виключало можливостей економічних і політичних контактів.

Не слід також забувати, що швейцарський і шведський нейтралітет є озброєним. У роки "холодної війни" відбувається інтенсивне нарощування військового потенціалу двох країн. Якщо в державному бюджеті Швейцарії в 1950 році на військові потреби було заплановано 505 млн. франків, то в 1959 році асигнування досягли 997 млн. Військові витрати Швеції в 1950 році складали 960 млн. крон, а в 1965 році – 4,1 млрд. крон.

У 1957 році Швеція, а в 1958 році Швейцарія висловили намір озброїти власні війська тактичною атомною зброєю. Це цілком відповідало духу загальної занепокоєності в рамках глобального протистояння. Дані свідчать про те, що нейтральні держави докладали максимум зусиль задля забезпечення власної безпеки.

До перших кроків на шляху подолання ворожості й необхідності шукати шлях співіснування слід віднести появу незалежної австрійської держави. Тут необхідно коротко зупинитися на історії нейтралітету Австрії – самого молодого в Європі. Включення Австрії до складу на-

цистського рейха було однією з найтрагічніших сторінок її історії. Поподання його політичних і економічних наслідків стало одним з найважливіших завдань повоєнного врегулювання.

Державний договір про поновлення вільної, незалежної і демократичної Австрійської Республіки був підписаний 15 травня 1955 року¹⁹, тобто через десять років після війни. Відтягування реалізації домовленостей щодо Австрії було наслідком серйозних протиріч між державами-преможницями. Ці протиріччя ґрутувалися на різниці в підходах щодо ступеня відповідальності самої Австрії за злочини фашизму, а також шляхів винищенння нацизму та недопущення її союзу з Німеччиною у майбутньому. Таким чином, питання долі Австрії стало певним випробуванням сил колишніх союзників.

США, Велика Британія і Франція намагалися закріпити Австрію у сфері впливу Заходу. СРСР не міг підтримати такий сценарій розвитку подій. Головним елементом компромісу, за допомогою якого був розв'язаний "австрійський вузол", стала формула нейтралітету Австрії. Вперше цю ідею висунув у 1947 році глава Австрійського уряду К. Реннер. Він вірно визначив що з урахуванням геополітичного положення країни і співвідношення сил навколо неї, саме неприєднання ні до одного з блоків може забезпечити Австрії незалежність.

У липні 1953 року на переговорах щодо Державного договору цю ідею офіційно висунув міністр закордонних справ Австрії К.Губер. Потім питання розглядалося на зустрічі міністрів закордонних справ держав-преможниць у січні 1954 року в Берліні. Остаточна перемога ідеї нейтралітету і досягнення консенсусу щодо Державного договору стала можливою лише внаслідок змін у зовнішньополітичній доктрині Радянського Союзу після смерті Сталіна.

На радянсько-австрійських переговорах 12-15 квітня 1955 року в Москві була прийнята низка документів. Серед них особливе місце посідає Меморандум від 15 квітня 1955 року, де підkreślений був обов'язок Австрії проголосити постійний нейтралітет. Воно запевнила світову спільноту, що розглядає дотримання в майбутньому концепту нейтралітету швейцарського зразка головним пріоритетом своєї зовнішньої політики.

Через місяць після проголошення Меморандуму чотири держави (Велика Британія, СРСР, США і Франція) підписали Державний договір з Австрійською Республікою. Австрійське питання було вирішеним.

Відповідно до Державного договору від 25 жовтня 1955 року останній іноземний солдат залишив територію Австрії. 26 жовтня 1955 року австрійський парламент прийняв Закон про нейтралітет¹⁹. З того часу цей день є національним святом.

Закон складається з двох статей. Стаття перша містить заяву про доб-

ровільність прийняття нейтралітету. Австрія також взяла зобов'язання захищати його, ніколи не вступати до військових союзів у майбутньому і не допускати створення на власній території військових пунктів іноземних держав. Стаття друга покладає виконання Закону на федеральний уряд Австрії.

6 грудня 1955 року уряди Великої Британії, СРСР, США і Франції визнали постійний нейтралітет Австрії. Таким чином, Австрійська Республіка стала другою після Швейцарії державою в Європі, де дотримання концепту нейтралітету є конституційним принципом зовнішньої політики.

У 50-60-ті роки в умовах напруженості між Заходом і Сходом розвиток концепту нейтралітету в зовнішньополітичних доктринах Австрії, Швейцарії та Швеції мав велике значення для мирного розвитку цих країн.

Нейтрали та країни руху неприєднання відіграли важливу роль у вирішенні таких проблем як нерозповсюдження ядерної зброї, обмеження збройних сил та озброєнь. У 1963 році Австрія, Швейцарія і Швеція одними з перших підписали Московську угоду про заборону випробувань ядерної зброї у воді, повітрі та атмосфері. У 1969 році – Угоду про нерозповсюдження ядерної зброї, у 1972 році – Угоду про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищенння, а також Конвенцію про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної та токсичної зброї й про їх знищенння.

Розрядка 70-х років відкрила нові зовнішньополітичні горизонти перед нейтральними країнами. Свідченням зросту зовнішньополітичного авторитету Австрії є перетворення її столиці на важливий світовий політичний центр. У Відні розташовані штаб-квартири ОБСЄ, МАГАТЕ, ЮНІДО, ОПЕК, відділення секретаріату ООН, та ще біля 50 міжнародних організацій.

Завдяки тому, що Швейцарія не бере участі у військово-політичних блоках, ще більше піднесене було значення Женеви як одного з найважливіших центрів світової дипломатії. Загальна кількість агенцій міжнародних організацій, що розмістилися в Женеві, перевишило півтори сотні²¹.

Додатковим свідченням світового визнання зваженості швейцарської зовнішньої політики було включення її представників до складу третейських комісій, що ООН направляє до різних "гарячих точок", незважаючи на те, що сама Швейцарія ще не була членом ООН у вказаній період.

Питання взаємовідносин нейтральних країн з ООН потребує окремого розгляду з огляду на відмінності в підходах самих нейтралів членства в цій організації. Після закінчення Другої світової війни Швейцарія відмовилася вступити до ООН. Федеральна Рада мотивувала відмову

обов'язками, що накладає Статут на країну-члена щодо участі в санкціях проти країни-агресора. У зв'язку із чим постійно нейтральна держава Швейцарія не могла прийняти подібні зобов'язання.

Австрія стала членом ООН одночасно з набуттям статусу постійно нейтральної держави, а традиційно нейтральна Швеція вступила до цієї організації наприкінці 1946 року.

Питання сумісності зобов'язань постійно нейтральних країн з їхніми обов'язками як членів ООН тривалий час було предметом дискусій фахівців. Під час створення ООН панувала думка про несумісність нейтралітету з участю в даній організації. Західні юристи, зокрема, наголошували на неможливості поєднання концепту нейтралітету з ідеєю колективної безпеки, а також застосуванням санкцій. Інша група вчених доводила відсутність істотних протиріч цих феноменів²².

Різниця в теоретичних підходах вплинула на поведінку нейтралів. Послідовницею першого (консервативного) підходу є Швейцарія. Протилежну їй точку зору втілює в життя Австрія, а традиційно нейтральна Швеція застосовує диференційований підхід. Розглянемо наступні приклади. Австрія бере активну участь у миротворчих операціях ООН, направляючи до її контингентів військовослужбовців санітарних та тилових підрозділів. Виходячи з рішення Ради Безпеки ООН Віден у 1990 р. надав згоду на транзит через свою територію військової техніки та вантажів, польоти через свій повітряний простір військово-транспортних та розвідувальних літаків країн-учасниць антиіракської коаліції. Під час миротворчої операції в Боснії та Герцеговині Австрія дозволила польоти через свою територію літаків німецьких ВПС. У 1996 році австрійський контингент був включений до складу багатонаціональних сил у Боснії.

До 90-х років науковці, політологи, юристи та державні діячі в Швейцарії вважали, що нейтралітет неможливо поєднувати з колективними діями з опору збройній агресії та миротворчими операціями. У березні 1986 року це питання було винесене на референдум. Переважна більшість швейцарців (78%) висловилися проти членства в ООН. У червні 1994 року швейцарці знов підтвердили відмову від участі в миротворчих операціях ООН. Тим не менше, Швейцарія з повоєнних років є активним учасником більшості спеціальних установ ООН, що є прикладом дуже активної співпраці нейтралів з міжнародними організаціями.

У 90-ті роки почався процес перегляду нейтральними країнами традиційних поглядів на систему безпеки у світі. Слід виділити п'ять чинників, що спричинили відповідні зміни. Перший чинник – це крах біполлярної системи міжнародних відносин після розпаду СРСР та появи низки нових незалежних держав в Європі. Другий – ядерна зброя. Незважаючи на розпад СРСР і ослаблення позицій його правонаступниці Російської Федерації, США не можуть здійснювати контроль над ядер-

ною зброєю у всьому світі, що, у свою чергу, ставить під сумнів надійність американських ядерних гарантій.

Третій чинник полягав у зниженні здатності великих держав контролювати конфлікти та кризові явища, у тому числі в Європі.

Четвертий чинник був обумовлений характером змін, що відбуваються в політиці, військовій галузі та економіці самої Європи. Мова йде про розвиток інтеграційних процесів, суттєвим елементом яких є трансформація такого поняття як "національна держава" та її ролі на міжнародній арені. П'ятий чинник включав зростання націоналізму і нестабільний соціально-економічний стан у нових незалежних країнах, що фактично зберігало розподіл Європи на стабільний Захід і конфліктний Схід.

Вказані тенденції наглядно продемонстрували необхідність для нейтралів брати більш активну участь у глобалізаційних змінах, що торкатиметься всіх країн світу. З іншого боку, участь у процесах розбудови єдиної Європи на даному етапі не зобов'язує нейтралів відмовлятися від їх зовнішньополітичної традиції, але дає можливість розширення співпраці і адекватного реагування на реалії сьогодення.

Під час візиту до Москви колишній Президент Швейцарії К. Філлігер заявив, що "нейтралітет включає в себе обов'язок відмовитися від застосування військової сили для забезпечення своїх державних інтересів, за виключенням випадків оборони... Така позиція ставить право вище сили і відповідає забороні на застосування сили, що міститься в Статуті ООН"²³.

Таким чином, Швейцарія і надалі докладатиме всіляких зусиль до збереження нейтралітету і залишатиметься зоною стабільності в регіоні. Однак, у рамках концепту нейтралітету Швейцарська Конфедерація має намір надалі підтримувати заходи забезпечення колективної безпеки, що здійснюються ООН, зберігаючи за собою право вибіркового підходу в кожному окремому випадку, що зазначено в застереженнях, підписаних під час її вступу до ООН у 2003 році.

У 1998 році Президентом Швейцарії став Флавіо Котті. Його промови підкреслювали намір швейцарської дипломатії підтримувати міжнародні миротворчі операції²³. Ф. Котті переконаний, що процес глобалізації не обмежується економікою і багатовіковий досвід миролюбивих швейцарських традицій може бути використаний іншими країнами під час урегулювання конфліктів.

В Австрії середини 90-х років розгорнулася гостра дискусія щодо майбутньої зовнішньополітичної орієнтації країни. На порядку денного стояло питання про те, чи може нейтралітет забезпечити зовнішньополітичні інтереси країни так само ефективно, як і під час "холодної війни". Необхідно зауважити, що досі в Австрії немає єдиної думки з цього питання.

Питання про вступ та співробітництво з НАТО розколює не тільки уряд, але й опозицію. Соціал-демократична партія Австрії (найчисельніша і найвпливовіша) виступає за збереження нейтралітету, підкреслюючи, що "завдяки нейтралітету в співвідношенні з міжнародною кооперацією солідарністю Австрія має надійну концепцію безпеки"²⁵.

Розгляд можливого вступу до НАТО Народною партією Австрії і Партиєю Свободи показав їх негативне відношення до нейтралітету. У своїй програмі 1997 року вони зазначали, що "нейтралітет як домінуючий принцип австрійської зовнішньої політики втратив свою функцію після розпаду східного блока". Також вони вважають, що основні принципи нейтралітету були підірвані вступом Австрії до ЄС в 1995 році, а Державний договір 1955 року з часом втратив свою силу²⁶. Слід зауважити, що відповідно до норм міжнародного права він є безстроковим.

Опитування суспільної думки влітку 1998 року показало, що більшість населення Австрії не розглядає вступ до Північно-Атлантичного Альянсу найкращою альтернативою нейтралітету. Проаналізувавши вищевикладені факти, можна зробити висновок, що нейтралітет залишився важливою складовою колективної ідентичності австрійців і через більше як десять років після закінчення "холодної війни".

Нові елементи з'явилися і в зовнішньополітичному курсі Швеції. Вони припускають певні обмеження суверенітету країни, коли мова йде про колективні зусилля з метою усунення загрози миру і зміцнення основ міжнародної безпеки. Як приклад можна навести підтримку Швецією коаліційних сил на чолі зі США під час операції "Буря в пустелі" в Перській затоці. У 1992 році шведський прем'єр Карл Більдт навіть зробив заяву, що "Європа змінилася і Швеція не може надалі залишатися нейтральною країною". Вказана заява не мала наслідком кардинальні зміни в зовнішній політиці країни. Водночас, починаючи із середини 1990-х років її участь у загальноєвропейських процесах стала більш активною.

Дослідження поведінки нейтральних країн після Другої світової війни в рамках глобального протистояння двох систем та після краху біполлярної системи міжнародних відносин показало здатність інституту нейтралітету до трансформації. Аналіз теоретичних основ нейтралітету дозволяє зробити висновок, що концепт не заперечує можливості співробітництва нейтральних країн у рамках міжнародних організацій, а також дозволяє брати участь у системах колективної безпеки.

Є підстави очікувати, аналізуючи тенденції розвитку концепту, ще більшу його зміну в майбутньому. Якщо в повоєнні роки розгляд феномену нейтралітету поступово зміщується з військової в політичну площину, то зараз він поступово еволюціонує в політико-світоглядну проблему, що переслідує мету усунення політики сили з практики міжнародних відносин.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991 - 1995 рр.). У двох кн. /Упоряд. В.В. Будяков та ін.; Редкол. Г.Й. Удовенко (відп. ред.) та ін.; МЗС України. – К., 1998.
- ² Филлигер К. Интервью Президента Швейцарской Конфедерации // Международная жизнь. – 1995. – № 9.
- ³ Котти Ф. Россия всегда имела большое значение для Европы и для всего мира // Международная жизнь. – 1998. – № 3.
- ⁴ Дорохин В. Австрийский нейтралитет не вечен? // Международная жизнь. – 1998. – № 3.
- ⁵ Малек М. Австрийская политика безопасности: нейтралитет или НАТО? // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №2.
- ⁶ Arioli S. Switzerland, Partner or Member of the EU? / Hungarian Institute of International Affairs. – 1996.
- ⁷ Дипломатический словарь. – Т.2. – М., 1986. – С. 271.
- ⁸ Див. дет.: Ганюшкин Б.В. Нейтралитет и неприсоединение. – М., 1965. – С.6; Циватий В.Г. Зовнішня політика і дипломатія Карла VIII напередодні італійських воєн (1494-1559) (сторінки історії міжнародних відносин ім'їжнародного права раннього нового часу) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 104-112.; Циватий В.Г. Зовнішня політика Франції кінця XV-початку XVI століття: інституалізація, типологія, особливості // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 342-355.
- ⁹ Циватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття. Дис. канд. іст. наук: 07.00.02. – Всесвітня історія.– З., 1995. – С. 74.
- ¹⁰ Международное право: Словарь-справочник. – М., 1997. – С. – С.183.
- ¹¹ Международное право: Словарь-справочник. – М., 1997. – С. – С.184.
- ¹² Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций. – СПб., 1909. – Т.15. – С.332-334.
- ¹³ Международное право. – М., 1997. – С. 184-185.
- ¹⁴ Лейбо Ю. Внешнеполитический механизм буржуазных стран Центральной Европы: Австрия, ФРГ, Швейцария. – М., 1984. – С.14-15.
- ¹⁵ Ганюшкин Б. В. Указ. соч. – С.182.
- ¹⁶ Международное право: Словарь-справочник. – М., 1997. – С. – С.182.
- ¹⁷ Драгунов Г. Швейцария: История и современность (Очерк новейшей истории). – М., 1978. – С.106-107.
- ¹⁸ Антонов А.Н. Швеция: противоречивые процессы развития. – М., 1977. – С. 42.
- ¹⁹ Ганюшкин Б. В. Указ. соч. – С.151.
- ²⁰ Дорохин В. Австрийский нейтралитет не вечен? // Международная жизнь. – 1998. – № 3. – С.59.
- ²¹ Петровский В. Женева международная // Международная жизнь. – 1995. – № 9. – С. 103.
- ²² Тиунов О. Нейтралитет в международном праве. – Пермь, 1986. – С. 59-60.
- ²³ Филлигер К. Интервью Президента Швейцарской Конфедерации // Международная жизнь. – 1995. – № 9. – С.7.
- ²⁴ Котти Ф. Россия всегда имела большое значение для Европы и для всего мира // Международная жизнь. – 1998. – № 3. – С. 41.
- ²⁵ Малек М. Австрийская политика безопасности: нейтралитет или НАТО? // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №2. – С. 27.
- ²⁶ Малек М. Указ. соч. – С. 28.

Надійшла до редакції 14.05.2004